

Contemporary Czech Morphology and its Developmental Dynamics

A certain shift to the deflectionation enforces in the morphological structure of the contemporary Czech language. At the same time, tendencies to turn towards the analytic language construct are registred.

This phenomenon, which has already begun in the older phases of development, is currently increasing in intensity and scope. In this paper, four main types of deflectionation in contemporary Czech are presented, which are documented by numerous references to the behavior of nouns, adjectives, pronouns and verbs.

Keywords: development of language, morphology, inflection, typology of languages, fusional languages, analytic languages

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Katedra českého jazyka a literatury
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Technická univerzita
Studentská 2
461 17 Liberec
oldrich.ulicny@seznam.cz

K NĚKTERÝM VÝVOJOVÝM ASPEKTŮM MORFOLOGIE SOUČASNÉ ČEŠTINY

OLDŘICH ULIČNÝ

1

V e svém přehledovém příspěvku bychom rádi prezentovali několik poznatků o vzájemném vztahu výrazných rysů současného morfologického vývoje češtiny. Jak ukazují někteří autoři v publikaci Hinrichs a Büttner 2004, jsou evropské jazyky „auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp“. Ursula Doleschal 2000, Uličný 2003, 2000, 2010, 2013 aj. zase v této souvislosti pojednávají o deflektivizačních tendencích současných slovanských jazyků. To jsou také hlavní témata, kterými se zde chceme zabývat.

2

Vývoj morfologických kategorií ve flektivních jazycích se ubírá různými cestami ovlivňovanými jak vnitřními či vnějšími jazykovými funkcemi, jakož i působením ostatních jazykových rovin, tak strukturami jiných jazyků. Z univerzálií se obvykle uvádí ztráta bohaté morfologie v důsledku hláskového vývoje, ztráta příznakových či periferních kategorií a zachování kategorií centrálních, přejímání z cizích jazyků aj. (Bybee 1994).

Míra flektivnosti nebo naopak míra deflektivizačních tendencí je výslednicí různých, někdy dosti disparátních procesů. Čeština bývá považována za nejflektivnější slovanský jazyk a zdá se, že i novější vývoj nespisovných variet to potvrzuje (Uličný 2000). Podat celkový obraz deflektivity různých slovanských jazyků a kvantifikovat ho lze však s ohledem na nejistotu v hodnotách vah různých procesů vedoucích k těmto výsledkům značně obtížně. Proto se neodvažujeme ani napodobit přístup Dvončův (1984: 107), který konstatuje „nejvyšší míru pohybu“ jednotlivých ohebných slovních druhů ve slovenštině a škálu od nejvyšší míry dynamiky k nejnižší stanoví takto: 1. substantiva, 2. slovesa, 3. adjektiva, 4. číslovky, 5. zájmena.

Odhady pro češtinu se však zde budou – přes výraznou příbuznost obou jazyků – značně lišit. Například deflektivizační tendence u českých číslovek, zvl. vyšších, jsou výrazné nejen v důsledku pronikání zjednodušené morfologie substandardní, ale i zásluhou vnitřních vývojových tendencí. Tak v udávání letopočtu byl starší typ s řadovou číslovkou (...roku tisícího devítistého dvacátého pátého...) už dříve v normě i kodifikaci nahrazen číslovkou základní (roku tisíc devět set dvacet pět). K nekorektním šířícím se aglutinačním tendencím ve skloňování číslovek zvláště vyšších patří mluvené doklady jako o *sedmi seti* výtiscích místo o *sedmi stech*. Nejistotu v této oblasti se snaží

kodifikace spisovné normy odstranit zaváděním standardních, ale hovorových tvarů, které odkazují k rozšiřující se morfologické analogizaci. Tak kodifikované tvary Gen. *třech*, *čtyřech* vedle starších *tří*, *čtyř* mají oporu v zájmenné deklinaci typu *těch* (srov. *těch tří* – *těch třech*, vedle paradigmaticky regulérních *těm čtyřem*, *ty čtyři*, *o těch čtyřech*, *s těmi čtyřmi*). Integrační proces analogizující celý tvar má zřejmě větší naději stát se prostředkem neutrálním než proces aglutinizující: srov. kodifikační nepřijatelnost zřetelně aglutinizujícího skloňování číslovky *dva/dvě*, *oba/obě* v nespisovném kódu: *obou-ch*, *dvou-m*, *obou-ma*.

Poněkud jinak se vyvíjí systém českých substantiv. Zde je zřejmé, že deflektivizační tendence jsou podporovány progresivními integračními proudy na úkor distinkcí, diferenciací funkčních. Srov. starší diferenci lokativu *na hradě*, v *okrese* proti propozitivu (mluvit) *o hradu*, *o okrese*. Tento rozdíl se vyrovnává ve smyslu vítězství morfu *-u* (jen v místním úzu deklinace toponym se dosud drží opačně vyrovnané tvary ve prospěch koncového morfu *-e*: *o/v Zábřeze*, v *Nymburce*, v *Rakovníce*). Tyto rozdíly se dnes v publicistice stírají zachováváním dublet, srov. *Putin provázal Bushe i v Petrohradu/-ě*. Nominativem predikativním se vytěsňuje predikativní instrumentál; jak však ukázala Hlinovská (2000), je Instr. praed. v odborném stylu zastoupen rovnoměrně s nominativem. V mluveném i psaném českém jazyce západního typu (Čechy) se však Instr. praed. cítí jako výrazně knižní a nahrazuje se nominativem, příp. jinou konstrukcí: *Syn je truhlář / dělá truhláře*; *Autor je redaktor našeho listu*. Ve východní části území však Instr. praed. žije: *Když byl vojákem... Syn je stolařem*.

Výraznou syntaktizací prochází český genitiv adnominální, který vytlačuje jak pády jiné (*velkoobchod potravin* m. staršího *potraviny*), tak posesivní adjektiva (*boty babičky* m. *babiččiny boty*). Jeho deflektivizační potenciál je o to výraznější, že z mluveného jazyka vytlačil typ *babiččiny boty*, *dědových/-ejch šatů* se skloněním tvrdých adjektiv složených, opět však převážně jen na západě českého území.

Také nominativ jmenovací (*stalo se to v obvodu Praha 10* místo *v obvodu Prahy* nebo **v obvodu Praze*) je velmi produktivní a působí i u apelativ: *V měsíci listopad* (místo *listopadu*) *máme zavřeno*. Pojmenovací potřeby spjaté se současným typem civilizace a kultury jsou stále aktuální a deflektivizační tendence v oblasti jmen podporují; srov. snahu o zachování nominativu výrobní značky místo náležité české rekce přejatých proprií: *šampon od Schwarzkopf* m. *od Schwarzkopfa*, *kuře od McNaught* m. *od McNaughta* aj.

Druhou výraznou vývojovou tendencí současné češtiny je směřování některých syntetických struktur k analytickému typu. Nechceme se zde zabývat

teorií syntetismu a analytismu. Zatímco sborník Hinrichs – Büttner 2004 nese přímo název *Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp*, Schwegler 1990 a zvl. 1994 se domnívá, že „languages merely seem to pass through the cyclic evolution synthesis → analysis...“, a dále tvrdí: „the common view that some Indo-European (I-E) languages experienced a largely unidirectional drift towards analysis (thereby changing the morphological structure of I-E languages in a fundamental way) is not born out by the facts and is largely the result of gross oversimplification.“

Podle našeho názoru by v tomto případě bylo třeba stanovit testy, které by řešily, kdy je který vznikající syntetický jev výsledkem např. pevného slovosledu, případně zda jde o pohyblivý morf vytvářející přesto různé, byť zdánlivé, syntetické struktury. Schwegler 1993 považuje fonologické „splynutí“ (coalescence) za možný znak „of ongoing synthesis in some speech units (cf. I'll < I will, I'd < I would)“.

Srovnajme s tímto názorem analýzu českého morfu 2. sg. fem. prët. ind. *pracovalas*. Tento morf také vytváří přízvukovou jednotku se svým výrazem, má charakter enklitika, a vytváří tedy zdánlivě syntetický výraz. Vzhledem ke své pohyblivosti vytváří tedy tyto možné struktury:

Udělalas to ty

Tys to udělala

Tos udělala ty, kde jde o následující morfy:

uděl	–	a	–	l	–	a	–	s
morf: lexikální		tematický		préteritum		femininum		2. sg

Podrobnější analýza této struktury ukazuje, že toto české -s se chová jako každá jiná stálá příklonka v češtině: jejich pořadí je dáno pravidly. V tomto jazyce je pravidlem řazení těchto a dalších nepřízvučných slov za prvním sémanticky úplným celkem, takže je dokonce možná věta *Toho nového psa mi nepřála*, kde v taktěž korektním dubletním tvaru préterita *nepřála jsi* [ne-přa:lasí] se apokopovaný morf osoby a čísla příklání k výrazu ve funkci syntaktického objektu, stejně jako v případě morfu nezkráceného:

Toho nového psa jsi mi [psasimi] nepřála.

Enklitikum se tedy nepřiklání k prvnímu přízvuknému slovu, srov. **Tohos/novéhos//Toho jsi / nového jsi psa mi nepřála.*

Jde zde podle mého názoru o klam grafického záznamu. Starší způsob psaní (19. stol.) samostatnost morfu -s graficky signalizoval: *udělal's*, *udělala's*. Počínaje 20. stol. se však v psané kodifikaci apostrof odstraňuje, a vzniká tak falešný grafický obraz syntetického typu, avšak v rámci reálného typu analytického.

Další problém vzniká u analytických tvarů sloves s nulovým morfem, tj. u českého préterita a tvaru irrealis (kondicionálu). Srovnej:

<i>Sg.</i>	udělal	jsem	<i>Pl.</i>	udělali	jsme
	udělal	-s/ jsi		udělali	jste
	udělal	0		udělali	0

Je tedy 3. sg. a pl. tvarem syntetickým, na rozdíl od zjevně analytických tvarů 1. a 2. sg. a pl.? Z hlediska syntaktického, tzn. z hlediska analýzy lineární struktury věty, jde o tvar syntetický, hledisko paradigmatické však tu zjišťuje typ analytický, s druhým členem nulovým. Toto hledisko se potvrzuje i dalším vývojem mluvené češtiny na západní části území. V 1. sg. a pl. je možné vypustit pomocný morfém *jsem* a *jsi*, avšak pak je nutné vyjádřit subjekt *já/my*: *Já tam nebyl*, *My o tom neslyšeli* (srov. Uličný 2010). Proti tomu v 3. sg. a pl. vyjádření subjektu nutné není, protože je korelativně zastupován i v textu paradigmatickým nulovým morfem 3. sg., pl.: *Nebyl tam*; *Neslyšeli o tom*.

4

Shrnujeme: Z uvedeného by mohlo plynout, že deflektivizace je jednoznačně prostředkem jistých vývojových posunů češtiny od flektivního k analytickému jazykovému typu. Je však zřejmé, že v důsledku narušování flektivního typu se jazyk může vyvíjet i k jazykovým typům jiným, zvl. směrem k typu aglutinačnímu; tento typ je v české morfologii zastoupen také, avšak spíše okrajově. Deflektivizace má tak vyústění ve strukturách typologicky různých; jejich klasifikace je se zřetelem k vývojovým tendencím jazyka někdy složitá. V české flektivní morfologii nacházíme v zásadě čtyři základní deflektivizační typy.

4.1

Vlastní deflektivizace, tj. skutečný zánik flexe; přesun periferních typů flexe k typům centrálním, prototypickým, tj. náhrada jednoho prostředku prostředkem jiným, a to jak flektivním, tak např. lexikálním; expanze syntaktických pádů Acc. a Nom. na úkor pádů tzv. sémantických, a to dokonce i v předložkových vazbách; expanze Gen. adnom. na úkor Adj. poss. aj.

4.2

Syntetizace, tj. vznik adverbializovaných nebo partikularizovaných výrazů z předložkových spojení typu *přitom*, *nadto*, *například*, nekorektně v písmu *narozdíl od*, *vpodstatě*...

4.3

Analytizace, tj. vznik předložkových pádů na místě pádů bezpředložkových, vznik a vývoj nepravých předložek jako důsledek intelektualizace jazyka, rozklad starých morfologických struktur analogicky podle struktur příbuzných, většinou na základě příznakových funkcí apod.

4.4

Syntaktizace: slovesná struktura tzv. jednočlenné věty slovesné se syntaktizuje, věta dostává formální podmět (pro-struktury) a část morfologických kategorií se tak přesouvá na formální podmět: srov. *Dnes tam fouká* vs. *Dnes to tam fouká*.

LITERATURA

BYBEE, Joan L.

1994 „Loss of Morphological Categories“; in ASHER, Ron E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (Oxford: Pergamon Press)

DOLESCHAL, Ursula

2000 *Das Phänomen der Unflektierbarkeit in den slawischen Sprachen* (Wien: Wirtschaftsuniversität)

DVONČ, Ladislav

1984 *Dynamika slovenskej morfológie* (Bratislava: Veda)

HINRICHS, Uwe – BÜTTNER, Uwe (eds.)

2004 *Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag)

HLINOVSKÁ, E.

2000 *Variace predikativního nominativu a instrumentálu v současné psané češtině*. Diplomová práce (Praha: Univerzita Karlova)

SCHWEGLER, Armin

1990 *Analyticity and Syntheticity* (Berlin: Mouton de Gruyter)

1994 „Analysis and Synthesis“; in ASHER, Ron E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (Oxford: Pergamon Press)

ULIČNÝ, Oldřich

2000 „Dynamika současné spisovné češtiny“; in *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 46, s. 130–136

2003 „K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích“; in POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš (eds.): *Česká slavistika: české přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003* (Praha: Academia), s. 155–163

2010 „Zentrum und Peripherie in der Phonologie und Morphosyntax des Slawischen“; in BOCK, Bettina (Hrsg.): *Aspekte der Sprachwissenschaft: Linguistik-Tage Jena* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač), s. 129–138

2013 „Die Entwicklungsdynamik der heutigen tschechischen Morphologie“; in LACHOUT, Martin (ed.): *Aktuelle Tendenzen der Sprachwissenschaft* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač), s. 365–372